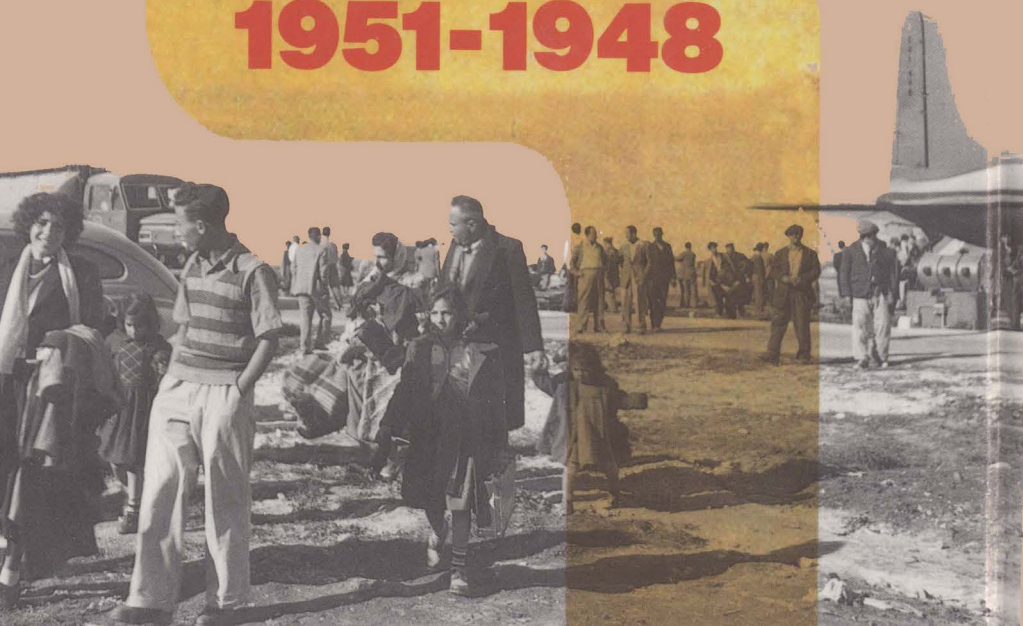

משה גת

קהילה יהודית במשבר

יציאת עיראק

1951-1948

מונוגרפיות בתולדות עם ישראל

משה גת

קהילה יהודית במשבר
יציאת עיראק 1948–1951

משה גת

קהילה יהודית במשבר

יציאת עיראק 1948–1951

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים תשמ"ט

מונוגרפיות בתולדות עם ישראל

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), ד"ר שמואל אלמוג, פרופ' אריה גראבויס,
פרופ' יוסף הקר, צבי יקותיאל, פרופ' יעקב שביט

התקנה והבאה לדפוס
יצחק כהן

הספר ראה אור בסיוע

הסוכנות היהודית לארץ-ישראל

אוניברסיטת בריאילן – קרן שניצר
למחקרים בנושאי המשק והחברה בישראל

שרטוט המפות: יובל גרינבוים

מסת"ב 5-055-227-965

כל הזכויות שמורות
למרכז זלמן שזר

הפקת סדר ועימוד: פוזנר ובניו בע"מ; לוחות: מכון האופסט-שלמה נתן
הדפסה: דפוס 'גרף-חן' בע"מ, ירושלים

לשרונה, רן ונירית
באהבה

תוכן העניינים

הקדמה 9

פרק א: הקהילה היהודית תחת שלטון עיראק העצמאית 13

1. סימנים ראשונים לעתיד היהודים 13
2. פרעות יוני 1941 ("הפרהוד") 17
3. כינון המחתרת 21
4. על סף הכרזת העצמאות – ה' באייר תש"ח (14 במאי 1948) 23

פרק ב: השינוי במדיניותו של השלטון העיראקי כלפי הקהילה היהודית 27

1. התקופה השחורה 27
2. קהילה בין השמשות 35

פרק ג: משבר אוקטובר-נובמבר 1949: מיפנה בתולדות הקהילה היהודית 43

1. עיראק, ישראל והמחתרת הציונית 43
2. "מעז יצא מתוק" – המשבר כמנוף בידי המחתרת 48

פרק ד: החוק ליציאת היהודים 57

1. הבריחה 57
2. היהודים והכלכלה 61
3. ציונות וקומוניזם 63

פרק ה: ארגון היציאה 66

1. הדרך האיראנית 66
2. יוזמת בן פורת ותוצאותיה 76
3. חדירת ניר איסט 81
4. מדיניות העלייה 87

92	פרק ו: עיראק, ישראל ושאלת יציאת היהודים
	1. קהילה בין הפטיש לסדן 92
	2. נורי אס-סעיד – פתרון בכל מחיר 103
	3. לקראת חיסולה של הגולה 116
124	פרק ז: הקפאת הרכוש – מרס 1951
	1. החוק 124
	2. התגובה הישראלית 130
138	פרק ח: קץ המחתרת
	1. בעיית אסירי ציון 138
	2. חשיפת המחתרת 142
	3. הקשר בין הפצצות ליציאת היהודים 151
166	סיכום
171	טבלאות
177	נספחים
197	הערות
227	ביבליוגרפיה ורשימה קיצוריים
239	מפתח שמות

הקדמה

במהלך השנים 1950–1951 הגיעו לארץ־ישראל מעל למאה ועשרים אלף מיהודי עיראק. רובם ככולם עלו בדרך האוויר, ומבצע עלייתם תואר כמבצע האווירי הגדול בהיסטוריה של העתקת אוכלוסין. עלייתם של יהודי עיראק הביאה למעשה לחיסולה של אחת הגלויות העתיקות והמוששרות זה דורות רבים. כיצד קרה הדבר? מהן הנסיבות שהובילו קהילה זו לקום כאיש אחד ולעלות ארצה? היתה זו ערגה לארץ הקודש, אהבת ציון, או אולי תוצאה של נסיבות חומריות ופוליטיות?

כותבים אחדים הניחו, כי מדיניות הדיכוי חסרת הרסן של השלטון העיראקי היא היא שאילצה את היהודים לעקור ממקום שהיכו בו שורשים במשך אלפי שנים.¹ אחרים גרסו, לעומת זאת, כי התנאים החיצוניים לא היה בהם די כדי לאלץ את היהודים לצאת את עיראק. לדעתם, חינוך ציוני, מזה, ורדיפת יהודים על־ידי השלטונות העיראקיים, מזה, היו הגורמים לעלייה הגדולה של יהודי בבל.²

גישה שונה לחלוטין נוקטת קבוצת מחברים, שעיימם נמנים גם כותבים ערביים.³ לדעתם, השלטון העיראקי היה נוח בגישתו ליהודים והוא שיתף עם הנהגתם פעולה ברוח של הבנה ופיוס. היו אומנם פגיעות בקהילה היהודית, שנבעו מחמת המלחמה בארץ־ישראל, אך לא היה בהן כדי לדחוף ליציאה כה המונית של יהודים מעיראק. השלטון הישראלי, סבורים הם, היה מעוניין מסיבות שונות להוציא את היהודים מארץ שהשתלבו בה היטב. לפיכך נקט הוא, באמצעות שליחיו חברי המחתרת, צעדים ברוטליים – כגון הטלת פצצות – כדי לנער את הקהילה היהודית, שרובה ככולה ביכרה את החיים בעיראק על פני אלה שב־ישראל. זוהי, על־פי השקפתם, הציונות האכזרית. בגישה זו בולטת מגמתיות, הסתמכות על קטעי דברים, אי־ידיעת העובדות ואף סילופן המוחלט.

מבחינת המימשל העיראקי, יציאה מארצו היתה למעשה הסתלקות של אלמנט מועיל וחשוב בכלכלה ובמינהל של המדינה. אם כן, מה ראה לנכון מימשל זה להסכים ליציאתו של מיעוט, יציאה שהיתה עלולה לגרום קשיים לארצו? את היציאה של היהודים עיגן המימשל העיראקי בחקיקה, אשר העניקה לכל יהודי את הזכות לעזוב את המדינה, אם רצה בכך.

עליית יהודי בבל לא היתה אירוע יוצא דופן. מאז ההכרזה על עצמאותה של מדינת

ישראל במאי 1948, זרמו אליה עולים בהמוניהם, מעל ומעבר לכל תחזית כאותה עת. עוד לפני שהחלה העלייה מעיראק, עשו אחרוני היהודים שבפזורת תימן – שמנתה כחמישים אלף איש – את דרכם לישראל. בעיצומה של עלייה זו זרמו ארצה עולים מארצות מזרח אירופה, מאסיה ומאפריקה. בהקשר זה נשאלת איפוא השאלה: כיצד נשתלבה עלייה זו במדיניות העלייה הכללית של המדינה?

כדי לתת מענה לשאלות הללו בוחן הספר שלפנינו את ההתרחשויות בשנים 1948–1951. שנת 1948 מהווה פתיחתו של שלב בחיי היהודים, אשר הוביל בסופו של דבר ליציאתם מעיראק. מבחינתה של הקהילה היהודית, שנת 1948 מציינת שני אירועים מכריעים: מחד גיסא, תקומתה של ישראל; מאידך גיסא, תחילת מדיניות הדיכוי של השלטונות העיראקיים. שני האירועים הללו היו קשורים יחד. להבנת מדיניותו של הממשל העיראקי כלפי המיעוט היהודי, יש חשיבות לכדוק את מצבה הפנימי של עיראק מבחינה כלכלית ופוליטית ולעמוד על הגורמים שעיצבו מדיניות זו.

בתקופה סוערת ורצופת משברים זו בחיי הקהילה היהודית מילא המוסד לעלייה ב' תפקיד מפתח, אם לא מכריע. גוף זה היה אחראי על תנועת המחתרת בעיראק והוא היה זה ששיגר את השליחים לעמוד בראשה. פעילותה של תנועת המחתרת בעיראק והתפקיד שמילאה בענייניהם של היהודים תופסים מקום חשוב בספר.

על הנושא הנידון נכתבה ספרות מעטה בלבד, שחלקה התבסס על חומר ארכיוני מוגבל. ספרות זו הינה כללית ולעיתים אף אינה מדויקת.⁵ הספר שלפנינו הינו למעשה ניסיון לחקור את התקופה האמורה באופן מקיף ושיטתי, תוך שימוש במקורות רבים ככל האפשר. פתיחת הארכיונים בלונדון, בוושינגטון ובישראל תרמה תרומה חשובה להשגת מטרה זו.

רבים סייעו בפרסום מחקר זה. תודה מיוחדת אני חב לפרופ' אברהם סולטמן, מורה ועמית, מן המחלקה להיסטוריה כללית. הוא שעודד אותי לכתוב את הספר וליווה את כתיבתי צעד צעד מתחילתו ועד סופו. הערותיו והצעותיו השונות לא תסולאנה בפני. תודתי נתונה גם לחבריי מן המחלקה למדעי המדינה: לפרופ' אליעזר דון יחיא, שעצותיו והארותיו בנושאים מסוימים היו לי לתועלת רבה ביותר. לדר' גיורא גולדברג, שהואיל לקרוא את כתב־היד ולהעיר את הערותיו החשובות.

תודה לצוות עובדי הארכיונים הלאומיים (National Archives) בוושינגטון, הארכיון הרשמי הבריטי (Public Record Office) בלונדון, ארכיון ועד שליחי הקהילות (The Board of Deputies) בלונדון, ארכיון ההגנה בתל־אביב, גנוך המדינה בירושלים, ארכיון מפלגת העבודה בבית ברל, ארכיון יד טבנקין ברמת אפעל, הארכיון למורשת בן־גוריון בשדה בוקר, הארכיון הציוני המרכזי בירושלים וארכיון צה"ל בגבעתיים, ובמיוחד לדר' זהבה אוסטפלד.

תודתי נתונה ל-Frank Cass and Co. Ltd, המו"ל של כתב־העת *Middle Eastern Studies*, שנתן רשותו לשימוש במאמרי "The Connection Between the Bombings in Baghdad and the Emigration of the Jews from Iraq, 1950–1951" שהתפרסם ביולי 1988, וכן לכתב־העת *Asian and African Studies; Journal of the Israel Oriental Society*, שאיפשר לי שימוש במאמרי: "Iraq and the Legislation of Jewish Emigration: March 1950" שהתפרסם בנובמבר 1987.

שלמי תודה לצוות עובדי מורשת יהדות בבל על הסיוע שניתן לי, ובמיוחד לדר' צבי יהודה, חוקר במרכז, שאיפשר לי, בין היתר, להשתמש במפת יישובי היהודים בעיראק.

חובה נעימה לי להודות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, שקיבל על עצמו להוציא לאור את הספר. אני מודה לידידי צבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז זלמן שזר, על העידוד והיוזמה בפרסום הספר, ולצוות עובדי המרכז ובמיוחד למר יצחק כהן, מרכז הפרסומים, על טיפולו הנאמן והמסור.

משה נת

אוניברסיטת בר־אילן,

שבט תשמ"ט

פרק ראשון

הקהילה היהודית תחת שלטון עיראק העצמאית

1. סימנים ראשונים לעתיד היהודים

בסיומה של מלחמת העולם הראשונה נאמד מספר היהודים בעיראק בכ־88 אלף. רובם התרכזו בערים כמו בגדד – למעלה מ־50 אלף – מוסול, ארביל, בצרה וכן בערים ובכפרים נוספים.¹ בראש הקהילה היהודית עמד החכם באשי, אשר קיבל את מינויו מידי המימשל המרכזי. הוא היה מנהיגה הרוחני של הקהילה וגם מייצגה כלפי השלטונות. לידו פעלו שני גופים שניהלו את ענייני הקהילה:

- א. המועצה הרוחנית(אלמג'לס אל־רוחאני) אשר טיפלה בענייני דת ומסורת.
 - ב. המועצה הגשמית(אלמג'לס אל־ג'יסמאני) אשר מנתה 12 חברים מנכבדי הקהילה. המועצה טיפלה בעניינים כספיים, במוסדות הקהילה ובמפעליה.²
- הכיבוש הבריטי ב־1917 פתח דף חדש בהיסטוריה של המיעוט היהודי בעיראק.³ ב־1920 כוננה בריטניה מדינה ערבית עיראקית. ביולי, שנה לאחר מכן, הכתירה היא את פייסל בן חוסיין, שריף מֶקָה, כמלכה הראשון של מדינה זו תחת שלטון מנדט בריטי.⁴ מתחילת הכיבוש, ובעיקר מעלותו של פייסל לשלטון, חלו תמורות במעמדם של היהודים. קהילה יהודית עתיקת יומין זו נהנתה משפע כלכלי, מהתעשרות ומהתרחבות עסקי המסחר והבנקים. מספרם של התלמידים היהודיים במוסדות החינוך השונים היה גדול פי כמה משיעורם היחסי באוכלוסיה. הקהילה עצמה אף הרחיבה את מוסדות החינוך שברשותה. בבגדד, למשל, גדל מספר בתי־הספר מ־8 ב־1920 ל־12 ב־1930. הגידול לא נפסק עד ערב העלייה ההמונית של היהודים לישראל. ב־1949 מוצאים אנו 20 בתי־ספר עם 10 אלפים תלמידים ומעלה לעומת כמחצית המספר חצי יובל שנים קודם לכן.⁵ על רקע היות היהודים גורם משכיל בחברה וידעיתם את השפות האירופיות, שולבו הם באדמיניסטרציה הבריטית והיו אחד היסודות שעליו נשען השלטון.⁶ הם נהנו משוויון זכויות מלא ומביטחון פיסי וכלכלי.

זכויות היהודים, כמו אלה של שאר המיעוטים ברחבי הממלכה העיראקית, עוגנו בחוקת המדינה, שפורסמה ב־1925. סעיף 6 בחוקה קבע שוויון של כל העיראקים

במהלך השנים 1950-1951 הגיעו לישראל למעלה מ־120,000 מיהודי עיראק, רובם ככולם בדרך האוויר, במבצע שתואר כמבצע האווירי הגדול בהיסטוריה של העתקת אוכלוסין. עלייתם של יהודי עיראק הביאה למעשה לחיסולה של אחת הגלויות העתיקות והמושרשות ביותר. כיצד קרה הדבר? מה היו הנסיבות שהניעו קהילה זו לקום כאיש אחד ולעלות ארצה? ההיתה זו ערגה לציון או אולי תוצאה של נסיבות חומריות ופוליטיות?

מחקרו השיטתי והמקיף של ד"ר משה גת, מהמחלקות להיסטוריה כללית ולמדעי המדינה באוניברסיטת בראילן, מבקש לתת מענה לשאלות אלה, תוך עשיית שימוש בחומר המצוי בארכיונים בלונדון, בווינגטון וביראק, שנחשף רק לאחרונה בפני החוקרים.